

Віктор ДОМОНТОВИЧ

Куліш і Шевченко

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

**МІТОЛОГЕМА «СОНЦЯ»
В УКР. НАР. ВІРУВАННЯХ
ТА ВІЗАНТІЙСЬКО-ГЕЛЛІНІСТИЧНИЙ
КУЛЬТУРНИЙ ЦИКЛ**

І РОЗДІЛ

Сонячний міт, як він виявивсь в українських народніх віруваннях, спеціально ще не студіювали, але космогонічні міти вже були досліджені. Досліди ті довели, що ці міти про початок світу — походженням своїм не народні¹. Проф. Федір Вовк, почавши свій загальний нарис українських народніх вірувань у відомому збірникові «Українській народь» з легенд про походження світу, зазначав, що «космогоническія и космографическія понятія украинцевъ происхожденія несомненно книжнаго²; з них, мов-

¹ Проф. К. Ф. Р а д ч е н к о в своїх «Этюдахъ по богомилъству» (Народныя космогоническія легенды славянъ въ ихъ отношеніи къ богомилъству. СПб, 1911, ст. 1—59. Окр. відб. з «Изв. Отд. р. яз. и сл. Ак. Н.», 1910, т. XV, кн. 4) гадає, що в космогонічних мітах (оповідання про те, як Бог, гадаючи створити світ, послав чорта на морське дно, щоб звідтіля дістати трохи землі) з'єдналися дуалістичні погляди богомилів і катарів з ученням юдейсько-християнським, з Біблією, Апокаліпсисом, Четь-Мінеями, з апокрифічною літературою, книгою Еноха, Топографією Козьми Индикоплова й т. и. Походячи з гностичних і маніхейських концепцій гелліністичної доби через апокрифічну й богомилъську літературу середньовіччя, на Україні свого часу поширилися космогонічні перекази про походження світу, що в них літературні запозичення поміщалися з мотивами суто-казковими.

² Украинській народь въ его прошломъ и настоящемъ. Петроградъ. 1916, т. II. Этнографическія особенности укр. народа. X, ст. 597.

ляв, не більше, як «отголоски византійської схоластики и болгарскихъ апокрифовъ». Цим легендам Ф. Вовк протиставив вірування в сонце як давніші й більш етнографічні. «...Гораздо болѣе древними и болѣе этнографичными оказываются представленія украинскаго народа о небесныхъ свѣтилахъ, хотя, — додає він, — эти представленія не вездѣ одинаковы и носятъ на себѣ явные слѣды разновременности¹». Инакше кажучи, космогонічним мітам, як мітам книжного походження, що зберегають на собі прикмети византійсько-болгарських перводжерел, Ф. Вовк протиставить уявління про сонце як самобутніші й своєнародні. Ми ухиляємося від подібних тверджень і гіпотез, але, й утримуючися від них, ми повинні визнати, що, всупереч твердженню Ф. Вовка, народні уявління про сонце належать до того ж культурного циклу, що й космогонічні легенди (Україна, середньовіччя й середньовічна апокрифічна література, Візантія, гелліністична доба синкретизму).

В українських народніх віруваннях про сонце виразно кидається в вічі те, що вони належать до певної системи поглядів на світ, залежать од сталої й усталеної загальної концепції світу й природніх світових явищ². Вірування про

¹ Ibid. Акад. М. С. Грушевський, переглядаючи питання про космогонічні легенди, зазначив, що він «признає вповні правдоподібним і правильним те толковане, що в комплексі легенд з дуалістичною зафаркою, зібраних в нашій устній традиції, ми маємо відбитте дуалістичної маніхейсько-дуалістичної системи». Іст. укр. л-ри, т. IV, Київ, 1925, ст. 386. Що ж до солярних мітів, то вони в протилежність до космогонічних мітів дозволяють, на нашу думку, наблизити їх до традицій не гностицизму, а патристики (див. далі).

² Прикмети що-до погоди, сонячні метеорологічні прикмети укр. селянства докладно зібрав був П. (И в а н о в ъ). Кое-что изъ народныхъ приметъ, касающихся погоды и урожая. Этн. Обзор. 1897, кн. 2, ст. 24. Пор. В. В. И в а н о в ъ. Ж. и т-во крестьянъ Харьк. губ. X. т. I ст. 542, 797, 907. П. Чубинській, Тр. эксп. ст. 7.

сонце повстали на ґрунті тих же ідеологічних джерел, що й зазначені легенди про початок світу. Навіть ті вірування, котрі зв'язано з формально-матеріальними прикметами, — визначення сонця як кола, діжі, колеса, купи вогню, — навіть ці визначення опрацьовано й перероблено згідно з упередженнями загальної традиції. Уявління про сонце як колесо зв'язується з переказами про Іллю. Називаючи сонце вогневою кулею, підкреслюють, що воно виконує в тім волю божу.

«Сонце — колесо» (по багатьох селах Шепетівської округи М. П. Савчук). «Сонце це є колесо від тієї колесниці, що проїзжає Ілля по небі, і одно колесо прорізує райську землю, і так гарно світить. Це значить, що Ілія проїзжає по небі і так воно іде». (Г. Бабій, с. Давидківці, Бахматовецького р. Проскур. о.).

«Сонце, кажуть, це таке велике коло огняне. І кажуть, що коли воно заходить, то іде світить на небо, а коли на небі уже лягають спати, то воно іде до нас. Коли сонце не сходить цілий день, то кажуть, що бог розгнівався на людей

Дуже цікаво було-б дослідити ці прикмети, чи вони виникли як висновки емпіричних спостережень селянина над явищами природи чи, може, вони з'явилися під впливом книжкових — календарних джерел. Але дослід метеорологічних народніх поглядів виходить за рамці нашої розвідки. Метеорологічні прикмети що-до місяця та його фаз з боку книжкових впливів дослідив ак. Вол. М. Перетц: *Мат. къ ист. апокр. и лег. Къ исторіи лунника*. СПб. 1901. Прикмети що-до грому див.: *Його ж. Къ исторіи громника*. СПб. 1899. Польські метеорологічні прикмети що-до сонця: А. Petrow. *Lud ziemi Dobrzyńskiej*, *Zb. Wiad.*, II, 1878, ст. 135; D. Wierzbicki. *Meteorologia ludowa*, *Zb. Wiad.* VI. 1882, ст. 194—5. *Sew. Udziela. Mat. etn. z m. Ropczyc i okolicy*, *Zb. W.*, X. 1886, ст. 107; його ж: *Lud polski w pow. Ropczyckim w Galicyi*, XIV, 1890, ст. 133; іноді трапляються в «Lud'i». Про прикмети погоди в візан. літ-рі див. Шестоднев Іоана Екзарха, Толкову Палею та ин. «Тако убо знаменія Господь повелѣ солнцу и лунѣ творити» (В. Успенській. Толк. Палея. К. 1876, ст. 27).

і приказав сонцю не сходить» (Е. Клочкова від бабусі 63 р. с. Ядлівки, Переясл. о. Полтавщина)¹.

Сонце — куля, діжа, вогонь. «Одні кажуть, що сонце то є обличчя панни, а інші — вогнева куля» (Петро Олійник, с. Корюківка, Черніг.) «Люди думають, що сонце кругле, як діжа² і перекачується по небі і світить по божі волі» (В. Гонтар, с. Каїтанівка, Тульч. окр.). «Сонце селяни уявляють як огневу кулю, що її послав Господь для пользи миру» (А. Пащенко, с. Голосків, Кам'янець-Поділь. окр.). «Сонце то купа вогню, яка все і всіх спалює, хто хоче підійти чи пирикинуть його» (С. Я. Опанасенко, с. Підставки, Гельмязів. р. Черкаськ. окр.)³. «Вірять, що сонце це є вогонь; бог палить в особливій пічі і носить цю піч» (Тр. Котик, с. Бушинка, Красн. р. Вінн. о.).

З цих переказів видно, що мітологема сонця в українських народніх віруваннях є мітологема божого й правед-

¹ У великорусів: «Солнце — кругъ блестящій, ночью уходитъ подъ землю». Рязанск. губ. Эт. Об. 1896, II—III, ст. 195. Цікаву спробу з'ясувати уяву «сонце-колесо» в світлі загальних проблем розвитку матеріальної культури людства див.: L o e w e n t h a l. Zur Erfindungsgeschichte des Pfluges, Z. schr. fur Ethn., B. 43. 1916. Berlin, ст. 15—16; та E. H a h n. Pflugwirtschaft als Zeitbestimmung. Z. schr. fur Ethn., B. 47. 1915. Сонце, як коло: W. M a n n h a r d t, Wald- und Feldkulte. Berlin, 1875. B. I, ст. 519. B. II, ст. 110.

² Пор. визначення сонця як діжі в загадках: «За лісом, за перелісом золота діжа горить» (Яцим.). «Ой за лісом, за пролісом золота діжа сходи» (Катерин.). «За лісами, за горами золота діжа кисне». Номис. Прислів'я, загадки... 1861, стор. 291. Загадки й колядки (див. О. Потєбня. Об'яснення...) дають нам ще низку образів-визначень сонця, але ці образи остільки специфічні й своєрідні, що потребують для аналізу особливих екскурсів; див. W. M a n n h a r d t. Ant. Wald- u. F., 1877, ст. 203. Пор. образ «сонце — розпалена піч» з образом у загадках: «сонце — червона комора».

³ У великорусів: «Солнце — огненный шаръ». Эт. Об. 1896, 2—3, ст. 195, Рязан. губ. «Солнце — это огненный шаръ, плывущій по небу». В. А. Баловъ. Очерки Пошехонья. Вѣрованія. Эт. Об. 1901, IV, ст. 94.

ного¹. Воно є добре, чисте й святе. Сонце є сонце правди, предмет шани й обожування. Воно визначається як розумна й досконала істота, що сповняє правильну путь божу. Мітологема сонця набуває характеру етичної категорії, причому в сонці, природньому явищі, припускається вища моральна досконалість. Сонце логізується, орозумлюється, раціоналізується, трактується як слово боже, не як явище природи, а як норма людського поведження, моральний зразок святости, що на нього людина повинна скеровувати себе, свої вчинки й свої думки. Центр уваги з сприйняття сонця як фізичного тіла переноситься на ідеологічні схеми; конкретний образ сонця перероблюється в умоглядну й моральну ідею і згідно з тим проголошується ірреальність сонця: на сонце не можна дивитися, сонця не можна бачити.

Коли в сонці й підкреслюються моменти природні: сонце освітлює землю й сприяє плідності, то ці натуралістичні риси секундарні, опосереднені. Це власне добрість божа спричинюється до того, що сонце світить і гріє, воно світить і гріє тільки через те, що воно є лице доброго Бога. Натуралістичний міт утрачає трохи чи не зовсім свої натуралістичні, природні риси. Як первісне народне мистецтво не є натуралістичне мистецтво, а витвір «замкнених форм», умовна стилізація, символ, абстрактна канонічна схема², —

¹ Вплив школи, революції, нового матеріалістичного світогляду виразно позначився на поглядах середнього та молодшого покоління. Для молоді це «глупістіка», як занотовує дописувач Комісії Я. Олійник (Донбас). Гр. Бабій (Поділля), що занотував низку апокрифічних мотивів у переказах про сонце, різко відмежовує ці забобони старшого покоління від поглядів науково-позитивістичних, що їх засвоїло з школи молодше покоління. Не одкидаємо думки використати цей матеріал дописувачів Комісії для спеціального нарису.

² Народне мистецтво не стверджує об'єктивного значіння реальних предметів. Предмет у безпосередньому розумінні — людина,

такий самий абстрактний, стилізований, символічно-умовний характер має й «натуралістична мітологема сонця». У поданих далі віруваннях емпіричному уявленню даного реального сонця протиставиться своєрідна ідея нового, іншого невидимого сонця. Натуралістичний сонячний міт набуває досить витончених і ускладнених форм. Природне поняття сонця як позитивно даної речі, як природнього явища перетворюється на свою протилежність, природне заперечується задля гіпотези надприроднього, стверджується негативізація природнього й висовується гадка про наявність своєрідної «переверненої» негативної природности, природности, що має в собі всі прикмети магізму, чарівної чинности.

Ці діалектичні суперечності, що їх у природніх явищах розкриває мітотворча свідомість, знищують певність в емпіричній дійсності реальних речей і тим самим розчищають ґрунт не тільки для визначення сонця як надприроднього поняття, але й для визнання вольової магічної активності людини.

Найяскравіш виявився цей надприродній характер сонячної мітологемі в абсолютній забороні сонця (табу-сонце) і в припущенні того, що існує невидиме сонце.

дерево, тварина, земля, вода, рослина, — як безпосередня почуттєво-речова даність, як дійсність, що їй належить фіксувати емпіричним досвідом, заперечується. Речова природність деформується, але, вносячи принцип ірреалізму в сприйняття світу, народне мистецтво зберегає натуралістичну обумовленість цього ірреального. Це т. зв. первісне мистецтво поєднує відносну предметовість з відносною безпредметовістю. Свідомо чи несвідомо воно намагається відмежувати свій мистецький об'єкт од реальної речі й обернути його в щось біологічно-неправдоподібне. Гератична й замкнена усталеність форм, канонізована їхня викінченість оберігає митця від того, щоб порушувати засвоєне від традиції. Стверджене в каноні приймається як остаточне правило, дарма що воно суперечить повсякденному реальному досвідові.